

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

6. Модіано П. Улица Темных Лавок // Модіано П. Повести : Сборник : Пер. с француз. / Составл. О. Тимашевой; Предисл. Л. Андреева. – М. : Радуга, 1989. – С. 23–148.
7. Модіано П. Утраченный мир // Модіано П. Повести : Сборник : Пер. с француз. / Составл. О. Тимашевой; Предисл. Л. Андреева. – М. : Радуга, 1989. – С. 149–264.
8. Сименон Ж. Я диктую : Воспоминания / Пер. с фр. Э. Л. Шрайбер; Предисл. и коммент. В. Е. Балахонова. – М., 1984. – 520 с.

Савенок Л. А.*

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МАГДЕБУРЬКОГО ПРАВА В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

У статті розглядаються теоретичні та методичні питання вивчення історії магдебурзького права на уроках всесвітньої історії, історії України та основ правознавства. Основна увага приділена новим концептуальним підходам у розумінні магдебурзького права як історичного підґрунтя сучасного місцевого самоуправління в Західній Європі та Україні.

Актуальність вивчення історії магдебурзького права в Україні зумовлена низкою суспільно-політичних та наукових чинників. Так, наразі Україна обрала Європейський шлях поступу, що надає особливої значущості історичному досвіду запровадження європейських правових норм на українських землях. Розвиток міського самоврядування, підвищення відповідальності міських громад за соціально-економічний і культурний розвиток міст має спиратись на історичний досвід функціонування магдебурзького права в українських містах. Показником інтересу до магдебурзького права як традиції міського самоврядування служить відкриття у 2005 р. Музею магдебурзького права у Кам'янці-Подільському.

Роль магдебурзького права в поступі українських міст, у т. ч. становленні національного права на українських землях, є однією з найбільш дискусійних проблем як в історії України, так і в історії держави і права України – чи злилось німецьке право органічно з місцевою традицією, чи залишилось чужо рідним елементом; стало воно рушійною силою чи гальмом в історичному розвитку українських міст. Історики і правознавці досі по-різному відповідають на ці запитання. Без вивчення цього питання учням важко розібратися в низці інших питань історії України пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу, адже магдебурзьке право на українських землях значною мірою визначало розвиток ремесла, торгівлі, функціонування релігійних культів, життя національних громад, історію міст та економіки в цілому.

Метою статті є аналіз теоретичних і методичних засад викладання історії магдебурзького права в загальноосвітніх закладах на уроках всесвітньої історії (7 клас, історія середніх віків), історії України (7–9 класи, періоди Галицько-Волинської

* © Савенок Л. А.

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

держави, Литовсько-Польської доби, Гетьманщини, ХІХ ст.) і основ правознавства (10 клас, місцеве самоуправління та історичні підвалини впровадження європейських правових стандартів).

Нагадаємо, що магдебурзьке право було середньовічним міським правом, яке виникло у ХІІ ст. В німецькому місті Магдебург і діяло в більшості середньовічних міст Німеччини, а також в містах Центральної і Східної Європи. Міста за цим правом отримували самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесел та майже повне звільнення від феодалних повинностей. Воно також установлювало порядок обрання міської влади, її функції, основні норми цивільного й кримінального права, правила судочинства й оподаткування, визначало діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі тощо. Закладені ним принципи самоврядування існують донині в Європі, у т. ч. і в Україні.

В Україні магдебурзьке право функціонувало практично 500 років – з другої половини ХІІІ ст. (в Галицько-Волинській державі) до першої третини ХІХ ст. Остаточна ліквідація магдебурзького права на західноукраїнських землях відбулася в 1786 р., у містах Центральної і Лівобережної України – у 1831 р., а у Києві – у 1834 р. До речі, у Києві на Подолі знаходиться єдиний пам'ятник магдебурзькому праву.

Наразі питання причин появи й поширення в Україні магдебурзького права залишається дискусійним. Донині ще не подолані погляди М. С. Грушевського, зумовлені відповідними політичними реаліями і бездержавністю України в часи життя і творчості вченого. Він доводив, що причиною запровадження магдебурзького права на українських землях Угорщини і Польщі була необхідність залюднення спустошених монголо-татарами міст і пожвавлення в містах промисловості і торгівлі, причому магдебурзьке право передусім мало стимулювати німецьку колонізацію. Проте, в Німеччині міський устрій будувався на основі імунітету, а в Давній Русі соціально-економічне обличчя міського населення нічим не відрізнялося від усього населення держави. Отже, запровадження магдебурзького права означало розрив спадковості щодо традицій Київської Русі і це, на думку М. С. Грушевського, вело до безправного становища українців і привілейованого положення поляків і німців в українських містах. Учений наголошує, що запровадження магдебурзького права на Галичині мало ще й політичну мету – колонізацію, денаціоналізацію українських міст [1, с. 254–255].

Слід відмітити, що інші українські дорадянські історики (В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський та ін.) позитивно оцінювали розповсюдження магдебурзького права в Україні. Так, О. Я. Єфіменко, перша жінка – доктор історії, в «Истории украинского народа» зазначала, що магдебурзьке право сприяло розвитку підприємницької активності

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

міщанства, торгово-промислового поступу Києва, Львова, Володимир і Луцька, причому він співпадав з відповідними економічним піднесенням міст Західної Європи [2, с. 132–133].

В незалежній Україні питанням історії магдебурзького права стало приділятися більше уваги, хоча про кардинальні зрушення говорити не доводиться. Історики монографічно не опрацьовують ці проблеми, обмежуються в кращому випадку історію окремих міст. Типовими є праці з історії великих міст – Львова, Києва та інших.

У навчальних виданнях, які передусім використовують вчителі, магдебурзькому праву приділено більше уваги. Так, у доопрацьованому підручнику з історії України перших років незалежності І. К. Рибалки збережена традиційна двоїста характеристика магдебурзького права: з одного боку воно надавало кращі умови для розвитку міст, з другого – сприяло посиленню іноземців, було обмеженим в Україні [3, с. 115–116]. У навчальному посібнику О. Д. Бойка, який користується найбільшою популярністю і витримав декілька перевидань, магдебурзьке право виступає як органічна частина поглиблення суспільного поділу праці, активізації урбанізації, прогресу економіки міст, хоча наслідки його були неоднозначні [4, с. 109]. Н. Яковенко вважає запровадження міського права справжньою «урбанізаційною революцією», оскільки воно вилучало міську громаду з-під юрисдикції королівської адміністрації, яку заміняли представники виборного самоврядування [5, с. 127–131].

Учителям обов'язково слід звернути увагу учнів на наслідки запровадження магдебурзького права. При з'ясуванні питань щодо захисту міського населення від сваволі державців і магнатів, створення сприятливого бізнесового клімату для поступу всіх галузей міської економіки (торгівлі, ремесла, промислів, фінансів) і розвитку міста як соціального організму (дотримання правил пожежної безпеки, санітарії, зовнішнього вигляду міст, інфраструктури) доцільно використати засоби активізації пізнавальної діяльності – наочність, фіксовані доповіді учнів, евристичну бесіду, комп'ютерні методи навчання тощо. Це дало б можливість значною мірою «європеїзувати» міське життя, ввести його в правове річище й розвернути міську владу обличчям до городян.

Важливо наголосити, що магдебурзьке право встановлювало виборність і звітність органів міського самоуправління та суду, їх функції та компетенцію, регламентувало торгівлю, опіку, спадкування, благодійність в інтересах більшості міського населення, визначало норми діяльності купецьких об'єднань і ремісничих цехів.

Принципово важливо донести до учнів те, що поширення магдебурзького права на українських землях сприяло формуванню нового менталітету і правової культури міщан і частини селян (в Західній Україні, про що рідко згадується в літературі, магдебурзьке право поширювалось і на села). Ідеться про риси

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

демократизму, меншу орієнтацію на владу, збільшення відповідальності за власні вчинки, навички життя на основі правових принципів тощо. Головне ж полягало в започаткуванні генезису сучасних форм місцевого самоуправління, елементів громадянського суспільства відповідно до Європейської Хартії місцевого самоврядування (акт Ради Європи від 15.10.1985 р., ратифікований Україною 15.07.1997 р.).

Значно активнішими в дослідженні магдебурзького права порівняно з істориками є вчені-юристи, які останнім часом підготували низку дисертацій, монографій, статей. У них докладно й чітко викладені відповідні історико-юридичні сюжети. Природно, що вчителю зручніше звертатися до навчальної літератури з історії держави і права України. Вибір підручників наразі великий. Звернемо увагу на деякі. Зокрема, у фундаментальному підручнику В. Д. Гончаренка і А. Й. Рогожина подано характеристику уявлень середньовічного українського міщанина про вимоги до кандидатів в органи міського самоврядування [6, с. 171], які цікаво разом з учнями порівняти із сучасними вимогами до депутатів місцевих рад.

Для підготовки вчителя до викладання магдебурзького права на уроках з історії середніх віків важливо використати відповідний навчальний посібник київських істориків О. О. Крижановської та О. П. Крижановського [7], що вирізняється бездоганною методичною обробкою навчального матеріалу, урахуванням новітніх досягнень вітчизняної і світової медієвістики, чітким викладом складних проблем. Власне історія появи, поширення й функціонування магдебурзького права органічно поєднана з історією середньовічного міста – його топографією, зовнішнім виглядом, формуванням стану міщанства, комунальними рухами, економічним життям, політико-правовою організацією тощо.

Звернемо увагу вчителів на відповідні статті в енциклопедичних виданнях, які часто вважають другорядними. Насправді науково вивірені, а на сьогодні ще й в електронному вигляді, енциклопедії можуть стати найкращими помічниками. Зокрема, мова йде про новітні фахові енциклопедії «Юридична енциклопедія» (у 6-ти томах, 1998–2004) та «Енциклопедію історії України» (у 10 томах, 2003–2014). Перша, що містить докладні статті щодо провідних державних інститутів, з усіх галузей права, історії держави і права України і зарубіжних країн, усіх основних вітчизняних і міжнародних нормативно-правових актів і міжнародних організацій, а тому є незамінною при викладанні правознавчих предметів у школі. Зокрема, це стосується й магдебурзького права [8–9].

Природно, що основою об'єктивного висвітлення історичних подій є критичний аналіз джерел. Так, з історії магдебурзького права варто використати на уроках комплекс опублікованих джерел, уміщених передусім у Хрестоматіях з історії держави і права України. Зокрема «Витяг з грамоти польського

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

короля Сигізмунда I, яка підтверджувала місту Володимирі магдебурзьке право» (17 липня 1509 р.) [10, с. 49–50]. У документі містяться основні складові магдебурзького права, що надавалися польськими королями українським містам, і мотиви, що спонукали володарів до такого кроку. До речі, мотиви надання магдебурзького права галицьким і закарпатським містам у XIV ст. після монгольської навали і в умовах посиленої міграції німецьких колоністів описував літописець в Іпатіївському літописі [11, с. 743].

Політику Б. Хмельницького щодо підтримки магдебурзького права і міського самоврядування в Гетьманщині засвідчують його універсали. Так, в універсалі від 8.11.1649 р. йдеться про затвердження на посаді вийта Чернігова Івана Скіндера (його обрали мешканці міста за магдебурзьким правом) і наказується козацькій старшині та рядовим козакам дотримуватися законності і правопорядку згідно норм магдебурії. У 1650 і 1656 рр. Гетьман видає універсали про заборону чинити утиски міщанам Ніжина з боку козацької адміністрації. Він звертався до московського царя щодо підтвердження прав і привілеїв українським містам [12, с. 108, 177].

У російських виданнях Хрестоматій з історії держави і права зарубіжних країн знайдені документи, що стосуються магдебурзького права в містах Західної Європи («Выдержки из хартии города Сент-Омера», «Саксонське зеркало», «Записки права Магдебурга» тощо) [13, с. 744–747; 14, с. 274–275, 284–295, 295–299]. Аналогічні документи вміщені в українському виданні хрестоматії – «Право м. Зеста» (XII ст.), «Право м. Страсбурга» (кінець XII ст.), «Із запису магдебурзького права» (кінець XII – XIII ст.) [15, с. 192–203]. Ці документи дають можливість порівняти материнське магдебурзьке право Західної Європи і його запозичений вигляд в Україні.

Найбільший за обсягом і за інформативними можливостями масив документів про західноєвропейське середньовічне міське право вміщено в «Історії західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія». У розділі «Західноєвропейське середньовічне місто у світлі міських хартій та цехових статутів» зібрано уривки з 53 документів [16, с. 453–560], які дають можливість зрозуміти генезис середньовічного міського права. Отже, опубліковані джерела дозволяють через свою репрезентативність, об'єктивність та інформативну насиченість розкрити основні проблеми виникнення магдебурзького права, його поширення та функціонування в Україні.

Необхідною запорукою дійсно наукового викладання в школі історії магдебурзького права є використання вчителем сучасного й адекватного темі методологічного інструментарію. Мова йде про застосування системного підходу і структурно-функціонального аналізу, що забезпечить бачення магдебурзького права як підсистеми в правовій системі українського суспільства в певний історичний час, причому сама правова

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

система є підсистемою щодо відповідної системи державного управління. Осягнення магдебурзького права як історичного і правового феномену можливе на основі врахування переваг власне історичного, юридичного, соціально-економічного й антропологічного підходів у контексті цивілізаційного дискурсу. Це дасть можливість виявити взаємозв'язок магдебурзького права із соціально-економічною і духовно-культурною сферами історії українського суспільства. Застосування порівняльного методологічного підходу дозволяє з'ясувати чинники виникнення магдебурзького права в Європі та його поширення і трансформації в Україні в межах різних епох, ареалів і державних утворень. При характеристиці стосунків між корпораціями, членами міської громади, владними міськими структурами і міщанами варто використати антропологічний підхід.

Якщо говорити про конкретику розгляду історії магдебурзького права, то найперше, що слід уявити, – це комплекс суспільних причин, що обумовили появу магдебурзького права. Щоб зрозуміти причини виникнення магдебурзького права, досить поглянути на економічно-політичну ситуацію в Європі середніх віків. Країни роздирали внутрішні протиріччя між феодалним сепаратизмом і центральною владою. Монархи і церква, намагаючись централізувати державу, прагнули знайти підтримку в міст, що викристалізовувалися як центри ремесла й торгівлі і самі були зацікавлені в сильній центральній владі. За підтримку центральної влади міста забажали права на міське самоврядування, що увійшло в історію під назвою «магдебурзьке право».

Інтенсивне зростання міст і зародження міського права в Німеччині (в т. ч. його найпоширеніших систем – Магдебурзького і Любекського) прийнято пов'язувати з наслідками походів XI–XII ст. німецьких імператорів до Італії, де вони ознайомилися з італійськими містами.

Проте, вільні міські громади, право на самоврядування і власна юрисдикція міст (як нових, так і старих) загалом формуються наприкінці XII ст. З'являються власне міські суди, які спочатку розглядали ринкові спори, але згодом охопили своєю юрисдикцією все населення міст і витіснили з ужитку ленне та дворове (феодалне й королівське) право в містах. Так із практики міських судів виникло міське право.

Розвиток ремесла і торгівлі, що стали основою життя міських громад Німеччини, висунув потребу не лише в охороні від зовнішніх ворогів, а й у захисті свободи і незалежності від місцевих феодалів, внутрішньої самоорганізації та самоуправління. Так, економічний розвиток обумовлює становлення вільних громад, самоврядність яких виникає і розвивається шляхом надання містам окремих грамот-привілеїв. Поступово права міст розширюються, і за ними визнається право міської нормотворчої діяльності.

Найдавнішими відомостями про міське право вважаються

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

привілеї на власну юрисдикцію, які дістало місто Любек 1160 р. від Генріха Льва, герцога Саксонії і Баварії та місто Магдебург 1188 р. від єпископа Віхмана. Саме з останнім прийнято пов'язувати зародження магдебурзького права. Більшість інших німецьких міст запозичили міське право чи в Любека, чи в Магдебурга і вищою судовою інстанцією для своїх судів вважали суд відповідного міста-засновника любекського чи магдебурзького права. В окремих випадках місто, яке взяло міське право безпосередньо з Магдебурга, відривалося від метрополії і, уже маючи результати власного правового розвитку, передавало свій правовий досвід іншим містам. Загалом у відносно завершеному вигляді магдебурзьке право склалося у XIII ст. і поширилося спочатку на інші міста Східної Німеччини, а згодом – разом з німецькою колонізацією – на Східну Пруссію, Сілезію (зараз Польща), Чехію і Угорщину. Пізніше – на Польщу і Литву, а звідти прийшло до Білорусі й України.

У відповідності з ним формується модель вільної міської громади, виникає місто в юридичному розумінні як громада вільних людей в укріпленому місці, з правом власної юрисдикції і самоуправління, правом на ведення торгівлі та утворення цехів. Принципова риса магдебурзького права, що визначала його демократизм і значення у формуванні в майбутньому правової держави, – поділ гілок міської влади та незалежність суду.

В епоху розквіту магдебурзького права (XV–XVI ст.) у його систему входило 1,5 тис. європейських міст. Загальний товарообіг між ними сягав 10 млн. гульденів, що на ті часи було колосальною сумою.

Досвід магдебурзького права ліг в основу нинішнього територіально-адміністративного європейського самоврядування. У країнах ЄС рішення місцевих виборних органів влади важать більше, ніж рішення центральних державних органів. Основні гроші, що надходять від платників податків міста, акумулюються в руках муніципалітету. Зазначимо, що запровадження магдебурзького права в Україні сприяло залученню українських міст до європейської цивілізації.

В Україні магдебурзьке право починає поширюватись з XIV ст. (деякі юристи датують другою половиною XIII ст.). Поступово, зазнавши низки змін, воно розповсюдилося на декілька тисяч нових міст і стало основною засадою і зразковим варіантом для міського писемного права.

Отже, основними причинами появи магдебурзького права в Україні були колонізаційні, соціально-економічні, політичні, фінансові тощо, але головну роль відігравала еволюція соціально-економічних процесів, модернізаційна хода. Магдебурзьке право на українських землях набуло певних модифікацій, пристосованих до місцевих умов.

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

Процес надання й підтвердження магдебурзького права українським містам обіймає час від середини XIV до початку XIX ст. Основна кількість українських міст отримала магдебурзьке право впродовж XV–XVI ст. На першому етапі в XIV–XVI ст. магдебурзьке право поширилося на Правобережній Україні, а в XVII ст. охопило й Лівобережжя. На середину XVII ст. припадає пік розвитку магдебурії в Україні – на цей час близько 1 тис. міст володіли магдебурзьким правом. і якщо на українських територіях у складі Корони Польської, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої воно інтенсивно зростало і невпинно розширювало ареал свого функціонування, то в підросійській Україні вже існувало як релікт. з кінця XVIII ст. занепадає і припиняє своє існування на українських землях у складі Австрійської імперії і на Правобережжі у складі Російської імперії, а на початку XIX ст. і на Лівобережжі.

Підсумовуючи, зазначимо, що магдебурзьке право було чинним на українських землях понад 500 років, впливало на формування в українців європейської правосвідомості і стало частиною української правосвідомості. Воно сприяло становленню українського міщанства як суспільного стану, що давало змогу захищати інтереси міщан перед органами державної влади, магнатами, шляхтою, козацькою старшиною, російськими урядовцями. Використання на території України магдебурзького права сприяло запровадженню європейської моделі місцевого самоврядування. Принаймні правовий устрій на західноукраїнських землях загалом відповідав європейським традиціям.

Уже на початку своєї історії міське право було правом спілки, мало договірний та світський характер, забезпечувало формальну рівність міських громадян, їхню взаємодопомогу та громадське врядування. з часом воно об'єктивно забезпечує формування самоврядної (муніципальної) влади, яка відрізняється від державної істотними демократичними властивостями. Самоврядування в містах набуває властивостей самоорганізації публічної влади й самоуправління.

Самоврядна влада трансформує міське право, надає йому ознак публічного права, причому його форми (правові звичаї та правові договори, нормативно-правові акти, судові прецеденти і праці правознавців) стають писаними, що надавало їм особливого значення. Розвиток міського права давав змогу конституюватися містам як окремим соціальним утворенням, та міським громадам у характерному для західної правової цивілізації сенсі. Визначальними рисами міського права стали його відкритість і гнучкість, що сприяло його поширенню просторово й ментально.

Використовуючи і розвиваючи магдебурзьке право, український народ перебував у єдиному європейському культурно-правовому просторі. Набутий історичний досвід має бути використаний у процесі реалізації курсу України на європейську інтеграцію. Саме остання теза має слугувати учням своєю

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

ниткою Аріадни при вивченні історії магдебурзького права в Україні.

Література:

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 5. – К. : Наук. думка, 1994. – 704 с.
2. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – К. : Либідь, 1990. – 512 с.
3. Рибалка І. К. Історія України. – Ч.1. / І. К. Рибалка. – Харків : Основа, 1995. – 446 с.
4. Бойко О. Д. Історія України : Навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Академкнига, 2006. – 688 с.
5. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
6. Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та ін. Історія держави і права України. Академічний курс : Підручник. – у 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Т.1. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2000. – 648 с.
7. Крижановська О. О., Крижановський О. П. Історія Середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Курс лекцій : Навч. посібник / О. О. Крижановська, О. П. Крижановський. – К. : Либідь, 2006. – 368 с.
8. Музиченко П. П. Магдебурзьке право в Україні / П. П. Музиченко // Юридична енциклопедія: в 6 т. – Т.3. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.», 2003. – С. 543 –544.
9. Усенко І. Б. Магдебурзьке право / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. – Т. 3. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.», 2003. – С. 542 –543.
10. Витяг з грамоти польського короля Сигізмунда І, яка підтверджувала місту Володимирі магдебурзьке право (17 липня 1509 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України : Навч. пос. / За ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 49 –50.
11. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М. : Наука, 1962. – 368 с.
12. Універсали Б. Хмельницького. – К. : Альтернативи, 1998. – 382 с.
13. Выдержки из Хартии города Сент-Омера // Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран: в 2-х т. / Отв. ред. Н. А. Крашенинникова. – Т. 1. – М. : Норма, 2003. – С. 744 –747.
14. Хрестоматія по Всеобщей истории государства и права. – Т. 1. – М. : Юрист, 1996. – 392 с.
15. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : у 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1998. – 504 с.
16. Історія західноєвропейського Середньовіччя : Хрестоматія / Упоряд. М. О. Рудь : Навч. посіб. – К. : Либідь, 2005. – 656 с.